"ועתה הייתי לשני מחנות"
לציון 75 שנה לחברה לידע עם*

דני שרירא

חגיגות יובל של אינטלקטואלים ומפעלים מחקריים ומדעיים הפכו מקובלים עם המעבר לתפיסות מודרניות של זמן והפנמה של השיטה העשרונית. ההתקבלות שלהם בתרבות היהודית המודרנית לא הייתה מובנת מאליה. ואמנם, אחד העם בטקסט שלו על "היובל" כותב בביקורתיות כי

> היוֹבל העברי היה חג העתיד, חג עבדים שיצאו לחירוּת, עניים ששבו אל נחלת אבותיהם, וכאלו כן אלו התעתּדו לחיים טובים העתידים לבוא להם ועיניהם היו לפנים ולא לאחור. והיוֹבל החדש, האירופי, הוא מצבת-זכרון על העבר, על חיים שכבר מִלאו תעודתם ומתעתּדים לפנות מקומם לאחרים.

אחד-העם לדעתי שגה בהבנת המשמעויות המגוונות של ריטואל מודרני זה, אשר מצליח לגבש אנשים סביב מטרה משותפת, ומנכיח את העבר על ידי טיפוח של המשכיות, גם אם מדומיינת. במובן זה, היובל המחולן האירופי הוא בהחלט גם חג ההווה וחג העתיד ואינו חלילה רק "מצבת-זכרון על העבר". ההיגיון המודרניסטי של חגיגות היובל למעשה חיבר בין העבר לעתיד, שלא כמו בעידן הניאו-ליבראלי הנוכחי, שבו טקס היובל כמו גם ספר היובל איבדו ממעמדם עם תהליכי הפרטה של ידע ונסיונות לרמוס אחווה אינטלקטואלית, קולגיאליות, המשכיות וערכים שלא קל לכמת – תהליכים שהעלו על נס את ההכפפה של העבר ושל העתיד לצרכי השעה.

חוקרי הפולקלור הרבים שפעלו בארץ בשנות הארבעים פעלו בהקשר אחר. בדבריי אעמוד על חגיגות היובל של מי שנחשב למייסדו של חקר הפולקלור היהודי, ומי שהיה ללא ספק הממסד השיטתי הראשון של התחום – מקס גרונולד. המשא ומתן עם מורשתו הפולקלוריסטית של גרונולד התנהל בין נציגי שני הגופים הפולקלוריסטים המתחרים שקמו ביישוב, ערב הקמת המדינה: החברה העברית לידע עם שהוקמה ב-1942 בתל אביב והמכון לפולקלור ואתנולוגיה שהוקם שנתיים לאחר מכן בירושלים. גופים אלו צמחו לכאורה יש מאין במצב משברי מאין כמוהו: עליית הנאציזם והחורבן, הביאו לכך שמפעלי מחקר ותיקים באירופה נסגרו בזה אחר זה עם התקדמות הנאצים ביבשת – מבית המדרש לרבנים בברסלאו שנסגר ערב מלחמת העולם, דרך ייוו"א והחברות ההיסטוריות ואתנוגרפיות בוילנה ובורשה

* דברים שנאמרו בעל-פה בכנס לציון 75 שנים להקמת החברה לידע עם. לעיון בתהליכי הקמת החברה לידע עם ובדרכי פעולתה בשנות פעילותה הראשונות, לרבות התייחסות לחגיגות היובל שנדונות כאן, ראו בספרי: איסוף שברי הגולה: חקר הפולקלור הציוני לנוכח השואה (ירושלים: מאגנס, 2018).

ועד לסגירתו (הזמנית) של בית המדרש לרבנים בבודפשט. בארץ-ישראל התחום נעצר אחרי שכתב העת "מזרח ומערב" נסגר, אנשי "רשומות" (אלתר דרויאנוב, חיים נחמן ביאליק ויהושע חנא רבניצקי) הלכו לעולמם בזה אחר זה, והחברה ההיסטורית והאתנוגרפית סגרה את הסקציה לפולקלור שריכז יוסף יואל ריבלין. בנוסף לכך דמויות מפתח במחקר האתנוגרפי של היישוב הלכו לעולמם בראשית שנות הארבעים – הפלשתינולוג שמואל קליין, המוזיקולוג ההשוואתי רוברט לכמן והאתנולוג אריך בראואר. אם לא די בכך, הרי שצמיחתם של שני ארגונים לחקר הפולקלור שהתחרו ראש בראש האחד עם השני, והתבססו על תפיסות שונות של מושג הפולקלור, יצרה מצב של תחרות לא בריאה ועוינות הדדית שהדיה הקלושים הופיעו על גבי העיתונות. התחרות הקשה עלתה מדרגה עם הופעתם בו-זמנית של שני כתבי עת מתחרים בסוף 1945: "רשומות-סדרה חדשה" בעריכת דב שטוק (סדן) ויום-טוב לוינסקי בתל אביב ו"עדות" בעריכת רפאל פטאי ויוסף יואל ריבלין בירושלים. יותר מכל, הפעילות של שתי ההתארגנויות נבעה מתוך התמודדות אמיצה עם ההשלכות של השואה, והניסיון כנגד כל הסיכויים לספר סיפור של תרבות נמשכת, בשעה שהיה הדבר בלתי נתפס.

בחלוף חודשים ספורים, עם פרוס שנת 1946, החלו חגיגות יובל ה-75 של מקס גרונולד, שנודעה להן חשיבות מיוחדת. אחרי החורבן ועל רקע התחרות בין שני הארגונים, מייסדי החברה העברית לידע עם – נחום סלושץ, יום-טוב לוינסקי ואחרים – ביקשו לצרף אליהם כל מי שייצג את הפולקלוריסטיקה היהודית באירופה שנמוגה, כחלק מטיפוח של המשכיות. הם עשו זאת בעיקר על ידי פנייה לדמויות שייצגו את מפעלי המחקר הענפים שהתפתחו במזרח אירופה, למשל על ידי צירופו של שמואל שרירא, מזכירו האישי של אנ-סקי וכן של יצחק ברוידס ממקימי החברה ההיסטורית ואתנוגרפית של וילנה ע"ש אנ-סקי. באופן דומה, רפאל פטאי שייסד את המכון הירושלמי, פנה לדמויות מפתח שזוהו עם רשתות מחקריות אחרות – הוא חבר ליוסף יואל ריבלין – לפנים מזכיר הסקציה לפולקלור של החברה ההיסטורית ואתנוגרפית הירושלמית – לשם עריכת כתב העת "עדות", וכן הוא פנה לאברהם אלמליח ובני חוגו שהיו קשורים בעיתון "הד המזרח" שהמשיך במידה רבה את הפעילות המחקרית הספרדית של "מזרח ומערב"; לצד זאת, פטאי קרב אליו את מקס גרונולד שהיה לאחד מנשיאי המכון, תואר כבוד שהוענק למי שיותר מכולם זוהה עם החיבור בין חקר הפולקלור היהודי ואנשי חכמת ישראל. לא בכדי, שתי ההתארגנויות הוסיפו כל העת לציין יובלות של חוקרים – ברשימות ובמסיבות מיוחדות; דומה שבציון יובלות ובהתרפקות על העשייה הפולקלוריסטית של חוקרים בעלי שיעור קומה, קיוו פולקלוריסטים משתי ההתארגנויות להיות מזוהים עם אותם ענקים, שעל כתפיהם ביקשו לעמוד.

גרונולד, היה אחד מהבוגרים הידועים ביותר של בית המדרש לרבנים בברסלאו. לאחר תום לימודיו, בשנות התשעים של המאה ה-19, שימש כרב בעיר המבורג ושם הקים את החברה לפולקלור יהודי. כתב העת של החברה – "המיטטיילונגן" יצא בצורה סדירה לאורך שלושים שנים החל מגיליונו הראשון בשנת 1898. למעט המונאטסשריפט (הירחון הנודע להיסטוריה ומדעי היהדות) לא ניתן למצוא כתבי עת שצמחו על ידי אנשי חכמת ישראל והחזיקו מעמד כל כך הרבה זמן. את החברה הקים גרונולד עם מיטב החוקרים של חכמת ישראל בני הזמן: משה (מוריץ) שטיינשניידר, דויד קאופמן ומרקוס בראן. גרונולד, שערך את כתב העת לבדו, בתחילה מהמבורג ובהמשך מוינה אליה עבר ב-1905, נאלץ לעזוב את אוסטריה לאחר הסיפוח של אוסטריה לגרמניה הנאצית, והוא השתקע בירושלים ב-1938.

קל אפוא להבין מדוע רצו הפולקלוריסטים של שנות הארבעים להוקיר את יובלו של גרונולד – לא רק על מנת להציב מצבה לאיש ולפעלו – אלא גם על מנת להיבנות על יסוד העבודה שלו בעתיד. ההתבססות על גרונולד בפעילותן של שתי ההתאגדויות היריבות מלמדת על הרלוונטיות של מורשתו המחקרית ב-1946 וכן מלמדת על הדינמיקה של הפעולה של שתי החברות שאך זה הוקמו. ואמנם "מורשת", לפי ברברה קירשנבלט גימבלט היא צורה תרבותית שמעניקה חיים שניים לתופעה תרבותית היסטורית. במובן זה, אי אפשר שלא לראות כיצד ההנכחה של מורשתו של גרונולד נבעה מכך שבאופן עמוק, פעילותו המחקרית, שנבעה מתוך אידיאולוגיה של אמנציפציה בארצות דוברות גרמנית ומנאמנות אזרחית מובהקת למדינות לאום באירופה, הייתה לחלוטין לא רלוונטית כשמימדי האסון החלו להתחוור.

חגיגות יובלו של גרונולד חשפו כיצד ערב הקמת מדינת ישראל נתפס חקר הפולקלור היהודי ביישוב. כמו בספרות עממית ופולקלור בכלל, גם כאן אנו נתקלים בקיום מרובה: יובל ה-75 לגרונולד צויין במקביל על ידי נציג החברה לידע עם בירושלים – אהרן פירסט שפרסם רשימה לכבודו של גרונולד ב"רשומות", לצד רשימה שפרסם פטאי לכבוד יובלו של גרונולד, אשר נתפרסמה בגליון חגיגי של "עדות" שהוגש לגרונולד במעמד חגיגי במסיבה שהתקיימה בביתו של ריבלין. שתי הרשימות הללו מציירות דמות שונה, וחושפות את רשתות המחקר השונות שהחברה לידע עם והמכון הירושלמי נתלו בהן. אציג את שתיהן כאן, ואעמת אותן עם רשימה שלישית – רשימת זיכרונותיו של חתן השמחה, שפורסמה באותו גליון של "עדות" עם הכותרת שנראה כי כל פולקלוריסט יכול להזדהות איתה: "הפולקלור ואני".

***

אהרן (אלפרד) פירסט, נודע במיוחד בזכות חיבורו על מנהגי הרחוב היהודי באייזנשטדט (1908). הוא אמנם חי במרכז אירופה, אבל בהנחות העבודה שלו פעל דווקא בהתאמה למודלים מחקריים שמוכרים לנו ממזרח אירופה. את ספרו הזה הוא חותם באמירה עקרונית לפיה העידן החדש מחייב מטרות חדשות; הוא מבחין בין העידן הישן שהונע על ידי יהדות (Jüdischkeit) לא מודעת לעצמה, לבין העידן החדש של יהדות (Judentum) מודעת לעצמה. שבר המודרנה עמד בראש מעייניו של פירסט ב-1908, וההתמודדות עמו התבטאה בזיהויים של מנהגים ובמחקר פולקלוריסטי שלהם; לאחר השואה, פירסט לא חשב שניתן עוד לחקור מנהגים ומסורות של קהילות שהושמדו, והוא פנה למחקרים בעלי אופי היסטורי. בניגוד אליו, יום-טוב לוינסקי, הרוח החיה מאחורי ידע עם בתקופה זו, לא ויתר על העיסוק בפולקלור. דוגמה להבדלים ביניהם עולה בהתכתבות בין השניים שבה דנו באפשרות תרגום ספרו של פירסט לעברית. פירסט הוקסם מאפשרות זו, אך בכל זאת הביע הסתייגות: "אני מפקפק רק" כתב ללוינסקי "האם מנהגי הקהילה הבודדת הזאת, שנחרבה כעת, ימשכו את לבבות אנשי עולם אחר לגמרי במדינת ישראל?". שניהם ראו לנגד עיניהם את אחדות הרוח היהודית, ושניהם קיוו לעמוד על טיבה מתוך התבוננות בניצוץ אחד של רוח זו, שכמוהו כדי להאיר את המכלול התרבותי היהודי. אולם בעבור פירסט, לא ניתן היה עוד לעשות שימוש בתיאור התרבות של יהדות אייזנשטדט כדי להאיר את הרוח היהודית כולה, בשעה שהרחוב היהודי של העיר נותר שומם, ומרבית יושביו נעקרו ממנו או נרצחו. בכתיבת רשימת היובל לגרונולד, קיווה פירסט לגעת ברוח היהודית באמצעות עיסוק בדמותו הכל-יכולה של גרונולד. ואמנם, רשימתו של פירסט מעמידה את גרונולד כסמל יציב לפולקלוריסטיקה יהודית הרמונית. כך הוא כותב:

> בבוא עורכי 'רשומות' הראשונים, השלישיה המפוארת ח.נ. ביאליק, י.ח. רבניצקי וא. דרויאנוב לבנות את האכסניה הזאת, כבר היו לפניהם מאספים ומחקרים פולקלוריים פרי עטו של הרב החכם הזה [...] בהיות ח.נ. ביאליק בשעת הקונגרס הציוני בוינה, 1913, היה אורחו של הרב ואף נועץ בו בענין הרשומות, שאז עמד להוציאם לאור.

אפשר לתהות על טיב הקשרים בין גרונולד לביאליק וחבורת 'רשומות' הראשונה. למעשה, קשה לחשוב על דמויות מנוגדות יותר מבחינת גישתם לפולקלור. בהתכתבויות של גרונולד לא נמצאו מכתבים מביאליק, ולמעט גלויה מדרויאנוב – שביקש מגרונולד לסקור את "ספר הבדיחה והחידוד" – קשה להתרשם מקשרים

ענפים במיוחד בין חבורת "רשומות" הראשונה לבינו וכמעט ואין הד לפעילותו של גרונולד ברשומות שלהם למרות שגליון רשומות הראשון ראה אור עשרים שנים לאחר הופעת המיטטיילונגן. למקרא הדברים של פירסט עולה הרושם שכל חוקרי הפולקלור היהודי במחצית הראשונה של המאה העשרים הושפעו מהפעילות של גרונולד:

> השפעתו הגיעה גם מזרחה ושעל כן ראוי גרונוואלד שנמנה אותו עם מחוללים הסמויים מן העין של מפעלים כמו קבצי 'רשומות' מזה ושל מוסדות כמו ייוו"א [...] ולא זו בלבד אלא מכוח כוחה של פעולת גרונוולד ניזונים גם כמה מפעלים בארצנו. כוונתי לחברה ארצישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה, שהוציאה 'ציון' ...

אחדותה של הפולקלוריסטיקה היהודית מעורערת על ידי פירסט בסוף דבריו, המתייחסים למצב המשברי של התחום בארץ בשנות הארבעים: את תחילתו של המשבר הוא רואה בזניחת האתנוגרפיה על-ידי החברה ההיסטורית, עליה הוא כותב: "ואדרבא משנעשה 'ציון' בתרצ"ו בעריכת י. בער וב"צ דינבורג כאכסנית קבע לא ניתנה בו הדעת אלא להיסטוריה, ואילו האתנוגרפיה, לא כל שכן הפולקלור, נשארו מחוצה לטיפולו". פירסט ממשיך בהתייחסו להווה –

> ולשמחתי יכולני היום, ביובל השבעים וחמש, לציין כי נתארגנה חברה לחקר פולקלור (ואם כי נתקיים מה שאמר מתוך אירוניה עצמית, דר' גרונולד, על דרך פרפראזה לדברי יעקב אבינו: במקלי עברתי את הירדן הזה ועתה הייתי לשני מחנות – הכוונה ל'ידע עם' שמרכזו בתל-אביב ו'המכון הא"י לפולקלור ואתנולוגיה', המוציא את הרבעון 'עדות' שמרכזו בירושלים), ונתחדשו 'רשומות'.

***

בניגוד לפירסט, שכתב על גרונולד מתוך האחדה של העולם היהודי, פטאי התחבר לגרונולד דרך האוניברסליות של המדע. אין זה מקרי: פטאי (1910—1994), נולד וגדל בבודפשט והתחנך בבית המדרש לרבנים שם כמו-גם בבית המדרש לרבנים אשר בברסלאו, והיה לדוקטור הראשון של האוניברסיטה העברית, מוסד שפטאי קיווה באותה עת להשתלב בסגל חוקריו. לפיכך, לפטאי היה חשוב להדגיש את המדעיות של התחום, וכך הוא כותב ברשימת היובל שלו:

> שנת 1946 שנת יובל היא למדע הפולקלורי בכלל ולפולקלור היהודי בפרט. לפני מאה שנה יצר החוקר האנגלי ויליאם ג'ון תומס (Thoms) את המונח

'פולקלור' ושנת 1846 נחשבת לשנת הולדתו של המדע החדש, אף כי החברה האנגלית לפולקלור נוסדה רק בשנת 1878. ולפני חמשים שנה, בשנת 1896, כתב ופרסם דר' מ. גרונולד קול-קורא לייסוד חברה לפולקלור יהודי בצירוף שאלון על עניני הפולקלור היהודי. שנה זו צריכה, אם-כן, להחשב לשנת הולדתו של חקר הפולקלור היהודי.

הפואטיקה של פטאי שכורכת יובל אחד ביובלות אחרים, מאפיינת בכלל טקסי יובל של אינטלקטואלים, שמחליפים סיבתיות היסטורית בהנכחה מקרית של מספר אירועים שנקשרים דווקא בהווה של החגיגה בדיעבד. פטאי נהג כאן כמו גרונולד עצמו שכרך בשנת 1923 את יובל ה-25 לפעילותו-שלו עם יובל המאה למושג הגרמני Volkskunde. מסיבות ברורות פטאי טשטש במכוון את ההקשר הגרמני של פעילותו של גרונולד. זאת ועוד, אם פירסט חיבר את גרונולד לציונות בעקיפין, באמצעות תיאור פגישתם של גרונולד וביאליק, פטאי חיבר את גרונולד ישירות להרצל:

> כדי להעריך אל נכון את משמעותה הרבה של פעולת ההתחלה של גרונוואלד, צריך להכיר את הזרמים הרוחניים ששלטו באותה תקופה ביהדות. בארצות המערב, ששם חי ופעל גרונוואלד, הייתה זו תקופת ההתבוללות, תקופה שבה גרמה הופעתה של 'מדינת היהודים' של הרצל לבהלה ולצעקות חמס נואשות. לחשוב על מנהגי-עם יהודיים, על הסוגים השונים של ספרות העממית היהודית, ואפילו על זו הרווחת ביידיש, כעל נושא הראוי לחקירה מדעית ולפרסום בגרמנית – גם דבר זה היה זר ביותר לרוחה של היהדות הגרמנית ושל יהדות המערב בכלל.

בכותבו בירושלים בעברית, שנה לפני הכרזת כ"ט בנובמבר, לקוראים שעמלים על הגשמת רעיון המדינה היהודית, פטאי יצר זיקה בין חקר הפולקלור היהודי ומייסדו ובין הרצל והציונות המדינית.

***

דומה שכפי שפירסט פנה לגרונולד ומצא בו בבואה נאמנה לסדר היום של ביאליק, פטאי פנה לגרונולד וחיש קל הגיע להרצל. אולם, מה באשר למקס גרונולד? מה חשב גרונולד על מפעליו המחקריים ביום הולדתו ה-75? ברי שחוקרים מנסחים את הפעילות המחקרית שלהם בדיעבד עם כיווניות שלאו דווקא הייתה נהירה להם בזמן עבודתם. למקרא רשימת הזיכרונות האוטוביוגרפית של גרונולד ניכר שפעילותו לא התכתבה עם אנשי "רשומות" – ביאליק וחבריו, גם לא עם אנשיי ייוו"א או חוקרי החברה ההיסטורית ואתנוגרפית הא"י (שפירסט מזכיר ברשימתו), שלא לדבר

על חקר הפולקלור הבריטי והפעילות של הרצל, שנזכרים אצל פטאי. הדמויות שנזכרות ברשימה של גרונולד מלמדות על מקורות השראה אחרים לגמרי ומעניין שגרונולד בחר שלא לצבוע את פעילותו המחקרית באירופה באור שיתאים לרוח הזמן ממקום מושבו בירושלים.

ברשימת זיכרונותיו של גרונולד שנתפרסמה מיד לאחר הרשימה של פטאי, כותב גרונולד על מפגשיו המרובים עם גלריה של חוקרים, יהודים ושאינם יהודים, וברור שלא היה להם קשר למפעלים הציוניים שפירסט ופטאי חיברו אותו אליהם. גרונולד לא מצא סיבה לשאת מילים שימצאו חן, והרשימה שלו מקדשת את פעילותו ארוכת השנים, שצמחה מלב ההווייה הפרוסית והאוסטרו-הונגרית. כך למשל גרונולד, יליד שלזיה, כותב על מפגשו עם אוטו פון ביסמרק ("והוא האיש המפורסם שפגשתי בחיי" כותב גרונולד בהערצה). הוא כותב על חמיו יוסף שמואל בלוך – גליצאי שעמדתו כאזרח האימפריה האוסטרית לא הייתה יכולה להיות שונה יותר מזו של הרצל. הוא אף מעלה את שמו של חוקר הפולקלור הבלגי-ואלוני, אז'ן מונזר, שהיה חלק מהגרעין המייסד של החברה היהודית לפולקלור, דמות נשכחת שוודאי שאין היא קשורה לחזון הציוני.

למעשה, מעיון בזיכרונותיו ניכר שגרונולד המשיך להעלות את דגל האמנציפציה של יהודים באירופה, מתוך תפיסה שמדגישה את הזיקה התרבותית העמוקה של יהודים לסביבתם המיידית – בין אם באירופה ובין אם מחוץ לאירופה. גרונולד רמז ברשימתו למספר אפיזודות שהעמידו אותו באורח אופוזיציוני לציונות של פועלי ציון ולתפיסות של לאומיות שאנשי ידע עם, בהשראת הפולקלוריסטיקה של אנסקי, טיפחו. "הפולקלור" כותב גרונולד, "ראשיתו הוא סבתא", אבל הסבתות שנתנו לו השראה חיו ומתו באירופה. כשקוראים את הרשימה של גרונולד שנכתבה ב-1946, מתקבל הרושם העז של מי שמבכה את כל פרוייקט חייו ובא חשבון עם מתנגדיו – רבים מהם ממנהיגי היישוב. בעוד פטאי הצעיר – רק בן 36 – יכול היה לציין כי גרונולד יכול להרגיש סיפוק "כשהוא רואה שהפולקלור נעשה ל'אפנה' ממש בארץ ישראל", גרונולד לא היה שותף לחדווה זו.

***

החברה העברית לידע עם, והמפעל קצר הימים שפטאי הקים במקביל, מלמדים על הניסיונות להתמודד עם השבר בחיים העממיים של יהודים, משבר שנחשף במלוא עוזו בשנות הארבעים ובעשורים שלאחר מכן, כמו גם עם השבר בחיים האינטלקטואליים ומפעלי המחקר שקדמו לשואה ואלו שצמחו לאחריה בארץ. בדיעבד, לדעתי

לא היה אדם שהשפיע יותר מגרונולד על האופן שבו הפולקלור מוסיף להיות מזוהה בישראל במאה העשרים ואחת עם אתניות, כלומר עם קבוצות תת-לאומיות, תפיסות שממשיכות את העמדה שבה צידד גרונולד כל ימי חייו, מתוך הדגשת המוצא של התרבות העממית של קבוצות יהודיות שונות באזורים שונים. החברה לידע עם שאת יובלה אנו מציינים היום, הלכה בשנותיה הראשונות נגד הזרם – יום-טוב לוינסקי מייסדה, ראה בתרבות העממית היהודית, תרבות של עם, ולא בכדי נקראה החברה "ידע עם" (למעשה, את התרגום העברי למילה האנגלית Folklore הציע אלתר דרויאנוב במוסף התרבות של העיתון "בוסתנאי" שנים אחדות לפני הקמת החברה לידע עם). לנוכח הקושי לרתום את הפולקלור של קבוצות שונות לטובת פרוייקט לאומי בשעה שמחשבה על "המשכיות" הייתה בלתי מתקבלת על הדעת, אי אפשר שלא להתפעל ממאמציו של לוינסקי וממפעלו.

*

עם הקמת מדינת ישראל, חקר הפולקלור עבר ממכונים וחברות שפעלו מחוץ לאקדמיה, בעיקר אל חוקרים באקדמיה בישראל, שכמו פטאי נאלצו להפגין את המדעיות של התחום בפני עמיתים חשדניים. לאור התבססות התחום בארץ ומחוצה לה, יש לקוות שמימד אפולוגטי זה חלף מן העולם. ברוח האמנציפציה והשחרור שחג היובל המקראי הקנה, אולי אפשר לקבל השראה מהחברה של גרונולד, כמו גם מהחברה לידע עם ומהמכון הירושלמי וללמוד מהם על דרכי פעולה מחקריות נוספות לאלו שהשתרשו באקדמיה.

◆ ◆ ◆